

Andrzej Lang

"Żydzi nad Nilem: od Ramzesa II do Hadriana", Joseph Méléze Modrzejewski, Kraków 2000 : [recenzja]

Collectanea Theologica 73/2, 201-206

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

określenie, czy zawarte w nich idee i pojęcia mają wystarczająco wiele wspólnych cech, aby mówić o teologii judeochrześcijańskiej. Obydwa cele zostały osiągnięte. Mamy wiele świadectw istnienia, mającej własną tożsamość, teologii judeochrześcijańskiej. Specyficznym celem jej starożytnych przedstawicieli było „wykazanie, że wydarzenia z życia Chrystusa i Kościoła są spełnieniem odwiecznego zamiaru Bożego. Właśnie z tym zgadza się idea preegzystencji w Bogu rzeczywistości eschatologicznych” (s. 427-428). I jeszcze jeden ważny cytat: „Teologia judeochrześcijańska ukazała się zatem jako teologia historii, mająca charakter kosmiczny. Akcent jest położony bardziej na paralelizmie pierwszego i drugiego stworzenia niż na zapowiedziach Chrystusa w historii Izraela” (s. 428). W tym miejscu mamy do czynienia z jedną z największych różnic w czytaniu i objaśnianiu Starego Testamentu, jaka istnieje między teologią judeochrześcijańską a teologią uprawianą w Kościele na gruncie myśli hellenistycznej.

Polskie wydanie dzieła zamyka *Bibliografia* (s. 429-442), wyszczególniająca źródła i przekłady, dzieła ogólne, literaturę judeochrześcijańską, ebionityzm, gnostycyzm, egzegezę i teologię judeochrześcijańską oraz sakramenty, ascetyzm i eschatologię. Co się tyczy źródeł i przekładów, wyliczono te, które zostały wydane w języku polskim (brakuje wzmianki o *Ewangelii prawdy*, omówionej na s. 102-194). Cennym dodatkiem jest *Bibliografia uzupełniająca*, którą opracował ks. prof. Stanisław Longosz (s. 443-449), obejmująca publikacje z ostatniego trzydziestolecia, a także *Indeks biblijny* oraz *Indeks tekstów cytowanych* (s. 450-479). Tłumaczenie dzieła na język polski jest znakomite, wręcz wzorowe, a kilkanaście zauważonych literówek można i trzeba usunąć w następnym wydaniu, które na pewno okaże się wkrótce potrzebne.

Wytrawnym teologom oraz historykom Kościoła, a także historykom myśli i doktryny chrześcijańskiej tego dzieła rekomendować i polecać nie trzeba. W naturalny sposób przystaje ono do profilu serii wydawniczej „Myśl Teologiczna”. Ukazało się w niej mnóstwo ważnych książek, niezbędnych w każdej dobrej bibliotece teologicznej. Pointa jest oczywista: czekamy na następne takie „perełki”!

ks. Waldemar Chrostowski, Warszawa

Józef MÉLÈZE-MODRZEJEWSKI, *Żydzi nad Nilem od Ramzesa II do Hadriana*, Biblioteka zwojów. Tłó Nowego Testamentu, t. 3, Kraków 2000, 352 str. + XXXII tabl.

Dzieje biblijnego Izraela kształtowały się początkowo między dwiema wielkimi cywilizacjami: Egipcem i Mezopotamią. Szczególne miejsce zajmował Egipt, z któ-

rym związane były początki powstania narodu Izraela (przyjmuje się, że miało to miejsce za panowanie Ramzesa II): interwencja Boga umożliwiła ocalenie uciekającego Izraela i wyjście z Egiptu, a następnie, pod Synajem, obdarowanie Torą. W trakcie długich dziejów Egipt był postrzegany również jako miejsce schronienia, o czym świadczą dzieje Józefa. Ostateczną cezurą we wzajemnych kontaktach było unicestwienie judaizmu pod koniec panowania Trajana i na początku rządów Hadriana. Ślady ponownego osiedlenia Żydów na terenie Egiptu można odnaleźć dopiero po dwóch wiekach. Jednak nie stanowiły już one ciągłości z judaizmem Aleksandryjskim.

Egipt zawsze fascynował badaczy: starożytna kultura, monumentalne budowle i rzeźby, własne pismo. Pierwsze organizmy państwowe datują się na IV tysiąclecie przed Chr. O odrębności Egiptu świadczy również jego rozwój z dala od innych cywilizacji, co było uzasadnione warunkami geograficznymi. Bardziej naturalne było ciążenie na południe, w stronę Nubii, niż przekraczanie pustynnych obszarów na wschodzie lub zachodzie czy morza na północy. Ta odrębność jest obecnie odzwierciedlona w rozróżnieniu terminologicznym między starożytnym Wschodem a starożytnym Bliskim Wschodem.

Szczególne znaczenie przy badaniach dziejów Egiptu mają papirusy, ostraka i inskrypcje z Elefantyny, Fajum oraz pustynnych obrzeży doliny Nilu. Razem z innymi dokumentami pisanymi tamtej epoki doskonale naświetlają jej historię społeczną i instytucjonalną. Niestety, trudno je odnaleźć w krajowych publikacjach. Dlatego głównym celem autora było zapoznanie polskiego czytelnika z zachowanymi świadectwami pisanymi. Wprawdzie stanowią one ograniczony, subiektywny wybór autora, ale w zamian pozwalają zapoznać się z wieloma nieznanymi dotychczas aspektami dziejów Izraela oraz początków judaizmu i chrześcijaństwa w Egipcie.

Okres judaizmu hellenistycznego jest szczególnie ważny dla chrześcijaństwa. Wtedy nastąpiła twórcza konfrontacja świata żydowskiego z greckim, czego wyrazem było powstanie Septuaginty. Wtedy działał również Filon z Aleksandrii, najwybitniejszy przedstawiciel metody alegorycznej. Dzięki literaturze wczesnochrześcijańskiej metoda alegoryczna trwale związała się z egzegezą biblijną.

Z tych właśnie powodów prezentowana książka jest cenna dla polskiego czytelnika i korzystnie wyróżnia się wśród innych publikacji, omawiających ten okres dziejów diaspory żydowskiej w Egipcie.

Autor książki, Józef M é l è z e - M o d r z e j e w s k i, pochodzi z Polski. W 1958 r., jako adiunkt Uniwersytetu Warszawskiego, wydał monografię Aleksandra Macedońskiego (wznowioną w 1961 r.). Później wyjechał do Francji, gdzie kontynuował działalność badawczą. Obecnie jest emerytowanym profesorem historii starożytnej na Sorbonie oraz profesorem papirologii i praw antycznych w École Pratique des Hautes Études.

Pierwsze wydanie książki pojawiło się w 1991 r. w Paryżu. Tłumaczenia z języka francuskiego dokonała nieżyjąca już Joanna Olkiewicz. Jej udziałem było również pierwsze tłumaczenie na język polski licznych inskrypcji greckich, niestety nie wiadomo, z którego języka. W polskim tłumaczeniu wykorzystano poprawki naniezione w tłumaczeniu angielskim z 1995 r. (drugie wyd. z 1997 r.). Autor korzystał również z polskiego tłumaczenia Biblii Tysiąclecia (wyd. II z 1991 r.) oraz polskich tłumaczeń Jana Radożyckiego dzieł Józefa Flawiusza *Wojny żydowskiej, Przeciw Apionowi. Autobiografia i Dawne dzieje Izraela* (tłum. wspólne z Zygmuntem Kubiakiem, pod redakcją ks. Eugeniusza Dąbrowskiego). Konsultacji naukowej dokonał prof. Jerzy Kolendo i prof. Adam Łukaszewicz z Warszawy. W czterech miejscach widoczne są dopiski rekaktora wydania polskiego, Wojciecha Adamskiego (w tym dwa sprostowania dotyczące Pisma Świętego). Natomiast końcowe indeksy przygotowali Wojciech Adamski i Wiesław Kapeła.

Na okładce książki (utrzymanej w tonie niebieskim) znajduje się fotografia fragmentu *Mozaiki Nilu* z Muzeum Narodowego w Palestrinie. Po stronie tytułowej i przedtytułowej umieszczony jest spis treści. Książkę rozpoczyna przedmowa autora napisana w 1998 r. Po niej następuje dziesięć rozdziałów, w trzy części, zgodnie z trzema okresami pobytu Izraelitów w Egipcie: do czasów Aleksandra Wielkiego; do podboju przez Rzym; do III w. Zdecydowanie najobszerniejsza jest część środkowa, która opisuje Egipt Lagidów. Jest to uzasadnione bogatymi zbiorami papirusów i inskrypcji z tych czasów, a także powstaniem i rozwojem dużej diaspory żydowskiej w Egipcie oraz powstaniem Septuaginty.

W krótkim epilogu autor przedstawia początki chrześcijaństwa w Aleksandrii. Na końcu książki znajduje się siedem załączników: tablica chronologiczna władców Egiptu od drugiego okresu przejściowego (ok. 1800 r. przed Chr.) do Hadriana, kalendarz egipski zsynchronizowany z macedońskim i juliańskim (wraz z nazwami miesięcy z kalendarza babilońskiego przejętego przez Żydów), monety i miary (perskie i greckie oraz jedna rzymska miara powierzchni), glosarium, bibliografia (najnowsze pozycje są z 1997 r.), indeks nazw i osób oraz indeks źródeł (z których większość stanowią papirusy i ostraka).

Książka zawiera też ilustracje i mapy przygotowane i zestawione przez autora na 32 tablicach. Są one wydrukowane na papierze kredowym w kolorze czarnym i w odcieniach szarości.

Podobnie do innych współczesnych publikacji, zrezygnowano z naświetlania tekstu, a także nie zastosowano dobrze zaprojektowanych czcionek. Zdecydowano się również na oprawę miękką, chociaż jej trwałość w Polsce wciąż jest dyskusyjna i zależy od stopnia wykorzystania książki. Na okładce są również widoczne wady druku, tablice drukowane na papierze kredowym nie były przycinane razem ze środkami książki, grzbiet jest pomarszczony, nie zastosowano bigów itp. Polski

czytelnik jest jednak przyzwyczajony do tego rodzaju usterek i nie są one dla niego widoczne. Dlatego książka nie odbiega od oczekiwań odbiorcy i akceptowanego w Polsce standardu.

Książka Méléze-Modrzejewskiego ukazuje wiele aspektów życia Żydów w Egipcie (mając świadomość rozróżnień w nazewnictwie potomków Izraela, zgodnie z autorem książki będę odtąd posługiwał się określeniem „Żydzi”). Na tym tle w świetle dokumentów stara się rozwiązać wiele interesujących problemów, np. czy Żydzi różnili się od innej napływowej ludności, czy istniała wzajemna niechęć między nimi a innymi mieszkańcami Egiptu, jeżeli istniała, to kiedy występowała i w jaki sposób można ją wytłumaczyć.

W wielu miejscach autor przedstawia różne hipotezy i polemizuje z innymi badaczami. Nie zawsze przedstawia wszystkie hipotezy, niektóre wnioski mogą być dyskusyjne (np. dotyczące zniknięcia plemion Izraela po zburzeniu Samarii przez Asyryczyków) i nie zawsze można się z nimi zgodzić. Jednak książka jest cennym głosem w dyskusji nad dziejami Żydów w Egipcie, z którym warto się zapoznać. Prześledźmy najważniejsze etapy dziejów Żydów w Egipcie w świetle odkrytych dokumentów.

W tekstach egipskich Żydzi, którzy osiedlili się w czasach Józefa są określane jako *Ibri* lub *'Apiru* (czego odpowiednikiem w piśmie klinowym jest *Habiru*) oraz *Szосу*. Natomiast jeden ze szczepów *Szосу* nosił nazwę JHW. Nazwa ta pojawia się później jako skrócona nazwa Tetragamu w dokumentach kolonii żydowskiej w Elefantynie.

Następny udokumentowany pobyt Żydów w Egipcie wiąże się z obecnością najemników żydowskich. Na podstawie „graffiti” żołnierzy biorących udział w wyprawie do Nubii w 593 r. przed Chr., pierwsze ślady najemników żydowskich autor odnajduje w połowie VII w. przed Chr. Władca Judy, Manasses (697-642), jako sprzymierzeniec Egiptu w wojnie z Asyrią, miał dostarczyć kontyngent najemników. Późniejsze fale migracyjne były związane z reformą Jozjasza (622 r.), upadkiem Judy (587 r.) i zamordowaniem Godoliasza. W czasach perskich obecność żołnierzy żydowskich jest poświadczona licznymi papirusami i inskrypcjami w kolonii wojskowej na wyspie Elefantynie.

Elefantyna była ważnym miejscem strategicznym w Egipcie. Leży przy pierwszej katarakcie Nilu i strzegła dostępu do Egiptu od strony Nubii. W Egipcie nie było potrzeby budowania dróg (oprócz świątynnych), ponieważ wszelka komunikacja odbywała się po Nilu. Pierwszą fortecę na Elefantynie datuje się na 3000 r. przed Chr.

Od VI w. przed Chr. na Elefantynie istniała jedyna świątynia żydowska, w której sprawowano kult po zburzeniu Jerozolimy. Była również egipska świątynia boga-barana Chnuma. Mimo składania ofiar ze zwierząt, które były czczone przez

Egipcjan, stosunki między obiema narodowościami nie były napięte. W trakcie prób odzyskania niezależności w 410 r. przed Chr. Egipcjanie zniszczyli świątynię żydowską. Mimo odwołania się do władz perskich, uzyskano jedynie zgodę na odbudowę świątyni (w 401 r. przed Chr.) bez zgody na sprawowanie kultu (ze względu na konflikt z odbudowaną świątynią w Jerozolimie, popieraną przez władze perskie). Po odzyskaniu niepodległości przez Egipcjan świątynia została ponownie zniszczona, a kolonia żydowska przestała istnieć.

Kolejnym okresem, w którym Żydzi pojawiają się w Egipcie, był hellenizm. Żydzi byli żołnierzami w armii Aleksandra Wielkiego i pomogli mu zdobyć Egipt. Brak granic w okresie Lagidów również ułatwiał imigrację. Obecnie przyjmuje się, że Żydzi w Egipcie stanowili 3% ludności, a pozostali imigranci około 15%, tworząc razem społeczeństwo Hellenów. Hellenowie mieli status obywateli, a Egipcjanie zachowywali poddaństwo. Żydzi, aby być obywatelami, musieli jedynie odwołać się do swojego cudzoziemskiego pochodzenia. Każdy obywatel miał swobodę kultu i własnych obyczajów. Lagidzi, w przeciwieństwie do Achemenidów, nie dążyli do unifikacji prawa w Egipcie. Twórca systemu sądowiczego, Ptolemeusz II Filadelf, zastrzegł sobie możliwość ingerencji we wszystkie sprawy oraz utworzył osobną jurysdykcję dla Hellenów i dla Egipcjan. Ponieważ głównym polem zainteresowania króla były sprawy gospodarcze i skarbowe, dlatego w razie braków regulacji w prawie królewskim, sędziowie mieli odwoływać się do praw obywatelskich lub egipskich, a później według swego najlepszego rozeznania i sumienia. Oznaczało to, że Żydzi mogli odwoływać się do swojego prawa – Tory – w wersji Septuaginty (jako do prawa obywatelskiego) przy prowadzonych rozprawach sądowych (sic!). Był to najlepszy okres w historii diaspory żydowskiej w Egipcie, chociaż za Ptolemeusza IV (koniec III w. przed Chr.) Trzecia Księga Machabejska opisuje prześladowania Żydów.

W następnym okresie, w czasach rzymskich, przywileje obywatelskie (w tym podatkowe) zachowali jedynie mieszkańcy trzech miast greckich: Aleksandrii, Naukratys i Ptolemais (oraz Antinoupolis od 130 r.). Natomiast pozostali Hellenowie byli zrównani z Egipcjanami. Aby zwiększyć liczbę obywateli, dokonano selekcji mieszkańców na podstawie trzech kryteriów: miejsce zamieszkania (miasto), wykształcenie (greckie) i własność ziemską. Żydzi w przeważającej większości nagle stracili obywatelstwo i przestali być grupą uprzywilejowaną (również w miastach). Sytuacja była szczególnie nabrzmiała w Aleksandrii, gdzie coraz wyraźniej dochodziły do głosu wzajemne niechęci Greków i Żydów. Do tego doszła wzajemna niechęć Rzymian i Egipcjan oraz Żydów. W rezultacie toczyły się dwa procesy przed cesarzem (Klaudiuszem i Trajanem) oraz krwawe starcia: w 38 r., 66 r. i największe w latach 115-117, w wyniku którego Żydzi w Egipcie praktycznie przestali istnieć. Sankcje gospodarcze i konfiskaty nie pozwoliły na ponowne odrodzenie się tej społeczności.

Książka Méléze-Modrzejewskiego ukazuje dzieje Żydów w Egipcie przez pryzmat dokumentów i tekstów literackich. Nie rozwiązuje wszystkich zasygnalizowanych problemów, ale stara się ukazać ich różne aspekty. Jest ona szczególnie cenna dla polskiego czytelnika, ponieważ odwołuje się do wielu niepublikowanych papyrusów, ostrak i inskrypcji. Dlatego powinni się z nią zapoznać teologowie (a szczególnie bibliści), historycy oraz studenci, zajmujący się tą problematyką.

Wiele przedstawionych zagadnień wymaga dalszych badań, a także inspirowanie do podjęcia nowych poszukiwań, np. rola Septuaginty, rola świątyń żydowskich w diasporze oraz ich odniesienie do Świątyni Jerozolimskiej, prawa Ezdrasza a prawa w diasporze, przyczyny i konsekwencje powstania Żydów w 115 r., początki chrześcijaństwa w Egipcie, przyczyny rozejścia się chrześcijan i Żydów.

Andrzej Lang, Warszawa

Juliusz Stanisław SYNOWIEC OFMConv, *Prawda Pisma Świętego*, Bratni Zew, Kraków 2001, ss. 111.

„Księgi biblijne w sposób pewny, wierny i bez błędu uczą prawdy, jaka z woli Bożej miała być przez Pismo św. utrwalona dla naszego zbawienia” (*Dei Verbum* nr 11). W stwierdzeniu tym, będącym owocem II Soboru Watykańskiego, znalazł wyraz wypracowany w ostatnich czasach, dostosowany do współczesnej rzeczywistości, nowy sposób ujęcia starej nauki o prawdzie zawartej w Piśmie Świętym. Istniejące w tradycji żydowskiej i chrześcijańskiej przekonanie o boskim pochodzeniu ksiąg biblijnych i prawdziwości zawartego w nich orędzia nigdy nie uległo zmianie. Jednak w miarę upływu czasu, wraz ze zmianami mentalności, kultur i języka wypowiedzi kolejnych pokoleń ewolucji podlegały zarówno rozumienie samego pojęcia prawdy, jak i perspektywa patrzenia na nią w kontekście Pisma Świętego. Potrzeba transponowania myśli biblijnej na kategorie dostępne dzisiejszym czytelnikom jest ciągle aktualna.

Wychodząc naprzeciw potrzebom duszpasterskim i oczekiwaniom wiernych Papieska Komisja Biblijna opracowała dokument zatytułowany *Interpretacja Biblii w Kościele*, którego oficjalne opublikowanie nastąpiło 18 listopada 1993 r. Na podstawie jego tekstu powstała znaczna liczba publikacji zawierających praktyczne wskazówki odnośnie do czytania Pisma Świętego. W ostatnich latach szczegółowego opracowania zagadnienia prawdy Objawienia w Piśmie Świętym podjął się ks. Paweł Leks, w trzeciej części (s. 169-271) swej obszernej i wyczerpującej monografii „*Słowo Twoje jest prawdą...*” (*J 17, 17*). *Charyzmat natchnienia biblijnego* (Katowice 1997).